

مطالعه تطبیقی حمام‌های دوران صفوی و قاجار حاشیه‌ی شرقی کویر لوت، مطالعه‌ی موردی حمام‌های استان خراسان جنوبی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۲/۰۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۲/۲۰

کد مقاله: ۲۲۷۱۳

سیده سارا محمدی^۱

چکیده

حمام یکی از گونه‌های شاخص معماری ایرانی به ویژه در دوران اسلامی به شمار رفته که در طی ادوار مختلف اسلامی، در مراکز گوناگون اجتماعات انسانی از جمله روستاها و شهرها، در ابعاد مختلف، با نقشه‌های متفاوت و تزئینات متنوع ساخته شده است. علیرغم آنکه تصور می‌شود حمام‌های سده‌های مختلف اسلامی با الگوی واحدی برپا شده و تفاوت چندانی از نظر ساختار و تزئینات ندارند، اما با بررسی بیشتر و دقیق‌تر جزئیات، می‌توان حمام‌های هر دوره را بر اساس تفاوت‌ها و شاخصه‌های اصلی از یکدیگر تفکیک کرد. یکی از مناطقی که تاکنون در مورد حمام‌های تاریخی آن کمتر سخن به میان آمده، حاشیه شرقی کویر لوت در محدوده استان خراسان جنوبی است. در این منطقه از دوره صفویه به بعد حمام‌هایی به یادگار باقی مانده که تا پیش از انجام این پژوهش چندان مورد مطالعه قرار نگرفته بود. هدف اصلی این پژوهش در کنار معرفی مختصر ۱۳ حمام تاریخی از دوره‌های صفوی و قاجار خراسان جنوبی، بررسی، تحلیل و مقایسه ساختار فضایی این حمام‌ها و شناخت وجوه تشابه و تفاوت میان آنها و بررسی علل آن است. روش تحقیق به شیوه‌ی تحلیلی - تطبیقی و بر مبنای مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای است. نتیجه‌ی مطالعه این حمام‌ها، که عمدتاً به روش میدانی صورت گرفته، نشان داد که حمام‌های دوره صفویه علاوه بر برخی وجوه تشابه، از جنبه‌های مختلفی هم‌چون ابعاد، تنوع و کاربری فضاهای مختلف معماری با نمونه‌های مشابه دوره قاجاری منطقه، تفاوت‌های آشکاری دارد. دلیل این امر را باید در مباحث فنی معماری، اهداف سازندگان و مسائل سیاسی، اجتماعی و اقتصادی خصوصاً در ابعاد منطقه‌ای جستجو نمود.

واژگان کلیدی: خراسان جنوبی، حمام‌های صفوی و قاجاری، تحلیل و تطبیق معماری.

۱- دکتری باستان‌شناسی، کارشناس پژوهشکده ابنیه و بافت‌های فرهنگی و تاریخی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران
Smohammadi66@alumni.ut.ac.ir

حمام یکی از فضاهای معماری ایرانی که ریشه در معماری پیش از اسلام داشته و در دوران اسلامی نیز تداوم و توسعه یافته و به سبب کارکرد خاص و نگرش حاکم بر آن که ریشه در اعتقادات دینی داشت، به یکی از عناصر مهم و کلیدی در معماری تبدیل شد، به نحوی که تقریباً در همه‌ی مراکز اجتماعات انسانی و متناسب با جمعیت، از یک تا چند حمام وجود داشت. از کاوش‌های باستان‌شناسی در بسیاری از محوطه‌های مهم دوران اسلامی مانند نیشابور (Wilkinson, 1986: 265) کنگاور (کامبخش‌فرد، ۱۳۸۶، ۳۶۰ - ۳۶۱)، سیراف (Whitehouse, 1972: 7) جرجان (Kiani, 1984: 22) و شوش (ویتکمب، ۱۳۷۶: ۲۴۰) بقایایی از حمام‌های مربوط به قرون اولیه و میانی اسلامی بدست آمده است. در قرن دهم هجری و با شروع دوران صفویه در ایران، یکی از دوره‌های شکوفا و درخشان در معماری ایران، از جمله احداث حمام در نقاط مختلف کشور، پدیدار گشت که در ادوار بعد خصوصاً دوره قاجار نیز تداوم داشت. امروزه بیشترین شواهد موجود از حمام‌های کشور متعلق به دوره صفویه و پس از آن است. علیرغم مطالعات و تحقیقات گسترده‌ی انجام شده در خصوص این بناها، هنوز بسیاری از آنها ناشناخته یا کمتر شناخته شده‌اند. بر همین اساس لازم است که ضمن بررسی کامل حمام‌های تاریخی مناطق مختلف کشور، ویژگی‌های سبک‌شناسی و ساختارهای فضایی آنها به‌طور کامل مشخص شده، تا بتوان یک الگوی منطقی و درست از پراکنش و ویژگی‌های معماری حمام‌های ادوار مختلف، در حوزه‌های مختلف جغرافیایی ارائه کرد. یکی از مناطقی که تاکنون در پژوهش‌های مختلف معماری و باستان‌شناسی کمتر به آن توجه شده، حوزه جغرافیایی شرق کویر لوت در محدوده استان خراسان جنوبی است. این منطقه علیرغم داشتن آثار فراوان و متنوع تاریخی و فرهنگی، بسیاری از آنها از جمله حمام‌ها، چندان مورد مطالعه قرار نگرفته است. بر همین اساس نگارندگان با درک این ضرورت، درصدد برآمدند تا در یک پژوهش مستقل و با رویکردی جدید، بخشی از حمام‌های تاریخی این منطقه را مورد مطالعه و تحقیق قرار دهند. باتوجه به وسعت زیاد این منطقه، محدوده‌ی مورد مطالعه به پنج شهرستان استان خراسان جنوبی، شامل: بیرجند، خوسف، سرایان، فردوس و درمیان، واقع در حاشیه شرقی کویر لوت، محدود گردید. هدف اصلی پژوهش حاضر علاوه بر معرفی مختصرچند نمونه از حمام‌های شاخص دوران صفوی و قاجار، بررسی و مطالعه‌ی معماری به جهت آگاهی از ریخت‌شناسی فضایی، دسته بندی فضاها و شناخت مصالح و همچنین آگاهی از ساخت تأسیسات و تزیینات این بناها بود. علاوه بر آن با در نظر داشتن موارد مذکور، مطالعه‌ی تطبیقی با هدف درک تفاوت‌ها و تشابهات در دو دوره مورد نظر انجام تا در نهایت بتوان یک الگوی درست از ویژگی‌های معماری حمام‌های مورد نظر معرفی نمود. روش پژوهش به شیوه‌ی تحلیلی - تطبیقی و جامعه آماری آن شامل ۱۳ نمونه حمام است. اطلاعات ارائه شده‌ی این تحقیق، ترکیبی از پژوهش‌های نظری (کتابخانه‌ای) و میدانی بوده؛ اما به جهت کمبود و در مواردی نبود اطلاعات مورد نیاز در منابع مکتوب، مبنای اصلی تحقیق نگارندگان، بر پایه مطالعات میدانی و تجزیه و تحلیل مستندات و داده‌های حاصل از بازدیدهای میدانی و سنجش از راه دور بوده است. به همین دلیل برخی از مستندات ارائه شده در این مقاله، برای نخستین بار است که توسط نگارنده تهیه شده است.

۲- پرسش و فرضیات

مهمترین پرسش‌های پژوهش حاضر عبارتند از: ساختار و ویژگی معماری حمام‌های دوره صفوی و قاجار در محدوده مورد مطالعه چگونه است؟ وجوه تشابه و افتراق حمام‌های دو دوره مذکور چیست؟ وجوه تشابه و افتراق حمام‌ها متاثر از چه عواملی می‌باشند؟ فرضیات پیش روی تحقیق این بود که علیرغم اینکه ساختار کلی معماری و عناصر تشکیل دهنده حمام‌های دوره صفوی متاثر از الگوهای مشابه در گذشته بوده، ولی در این دوره شاهد ظهور برخی عناصر و ویژگی‌ها مانند: ابعاد بزرگ، تزیینات متنوع در حمام‌ها می‌باشیم که به عنوان خصوصیات خاص این دوره شناخته شده و در دوره قاجار نیز تداوم پیدا می‌کند. همچنین فرض شد که علیرغم تشابه ظاهری در معماری حمام‌های دوره صفوی با قاجار، احتمالاً در برخی جزئیات دارای تفاوت‌هایی باشند. احتمالاً شرایط سیاسی، اجتماعی و اقتصادی، به ویژه در ابعاد منطقه‌ای و محلی، در کنار ویژگی‌های طبیعی و اقلیمی، بر الگوی ساخت و معماری حمام‌های در هر دوره اثرگذار بوده است. در حمام‌های صفوی و قاجار محدوده‌ی مورد مطالعه این تأثیرات چشمگیر هستند.

۳- روش پژوهش

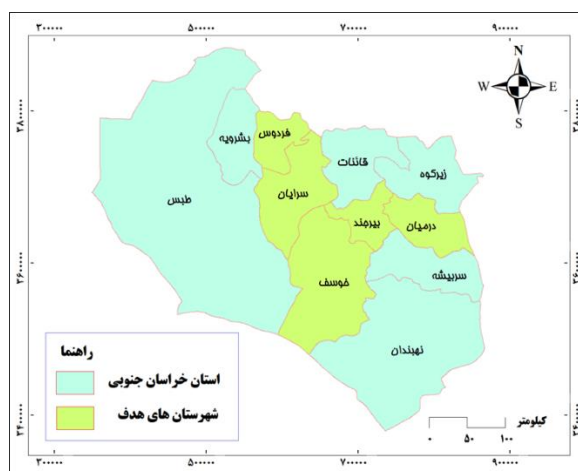
تحقیق حاضر به روش تحلیلی - تطبیقی با بهره گیری از مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی انجام شده است. نمونه‌های مطالعاتی شامل ۱۳ حمام بوده که با در نظر داشتن دوره تاریخی ساخت آنها، وضعیت سلامت و پایداری هر بنا، برخورداری از ساختار و اجزای معماری اصلی و کامل و همچنین امکان بازدید و انجام مطالعات میدانی خصوصاً تهیه نقشه‌ها و طرح‌های مورد نیاز، انتخاب شده‌اند. پس از انتخاب نمونه‌ها، در ابتدا برای آگاهی از پیشینه‌ی مطالعاتی و وضعیت پراکندگی حمام‌های تاریخی منطقه و

نمونه‌های مورد نظر، به اسناد و گزارش‌های مکتوب موجود مانند پرونده ثبتی، گزارش‌های بررسی و شناسایی آثار تاریخی استان مراجعه شد. باتوجه به کمبود و حتی نبود اطلاعات و مستندات مورد نیاز این پژوهش در پرونده‌های ثبتی برخی حمام‌ها و گزارش‌های بررسی و شناسایی باستان‌شناسی انجام شده در منطقه، بخش اصلی کار بر مطالعات میدانی متمرکز گردید. بازدید از حمام‌های مورد مطالعه، با هدف تهیه مستندات کامل مانند تصویر، طرح و تهیه نقشه‌های مختلف خصوصاً پلان حمام‌ها که برای نخستین بار تهیه و بخشی از آن در این نوشتار ارائه شده، به منظور مطالعه ریخت‌شناسی فضایی، دسته بندی فضاها و شناخت مصالح ساخت از اقدامات فاز میدانی پژوهش می‌باشند. برای حصول نتیجه نهایی، به تجزیه و تحلیل و تطبیق اطلاعات بدست آمده اقدام و با استفاده از نرم افزار GIS در قالب نمودار، نقشه و جدول ارائه گردید.

۴- موقعیت جغرافیایی منطقه مورد مطالعه

محدوده‌ی مورد مطالعه در این پژوهش استان خراسان جنوبی است که در شرق ایران و حاشیه شرقی کویر لوت واقع شده و مرکز آن شهر بیرجند است (بی‌نا، ۱۳۹۵: ۵۲). این ناحیه در قرون اولیه اسلامی، شامل محدوده‌ای از خراسان بزرگ بود که در سده‌های نخستین قهستان^۱ نامیده می‌شد.

قهستان مغرب کهستان و مخفف کوهستان است (ابن‌خردادبه، ۱۳۷۱: ۲۴۳ و ابن‌رسته، ۱۳۷۱: ۱۲۱). از شهرهای مهم ایالت قهستان، تون (فردوس کنونی) و قائن بود. در سده‌های اخیر و به ویژه از دوره قاجار، دو شهر فردوس و قائن به دلیل حوادث طبیعی مختلف، به تدریج موقعیت جمعیتی خود را از دست داده و بیرجند مرکزیت و اهمیت بیشتری یافت. این استان از شمال به خراسان رضوی، از شرق به کشور افغانستان، از غرب به استان یزد و از جنوب به استان‌های سیستان و بلوچستان و کرمان محدود است. شهرستان‌های این استان شامل بیرجند، قاینات، طبس، فردوس، نهبندان، سراپان، سربیشه، درمیان، بشرویه، خوسف و زیرکوه می‌باشد (شکل ۱)؛ (بی‌نا، ۱۳۹۵: ۵۲). اقلیم استان خراسان جنوبی در اکثر بخش‌ها، خشک و بیابانی است. قلت ریزش‌های جوی و توزیع فصلی بارش که عمدتاً در زمستان نازل می‌شود، با تابستان‌های گرم و خشک، از مهم ترین ویژگی‌های اقلیمی استان می‌باشد (تاجریری و آرزومندان، ۱۳۹۰: ۶).

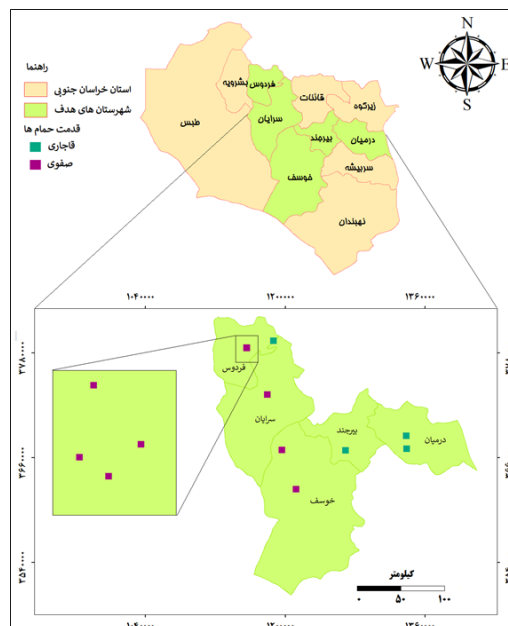
شکل ۲- موقعیت استان خراسان جنوبی و شهرستان‌های مورد مطالعه (نگارندگان، ۱۴۰۰)

۵- حمام‌های مطالعه شده

در محدوده استان خراسان جنوبی حمام‌های تاریخی بسیاری شناسایی و معرفی شده‌اند؛ که عمده ی آنها در خلال اجرای طرح‌های بررسی باستان‌شناسی در یک دهه‌ی اخیر بوده است. با این وجود بسیاری از حمام‌ها به دلایل متعددی مانند: مسدود بودن یا تخریب بخشی از فضا، تغییر کاربری بنا، بازسازی‌های غیر اصولی و ایجاد تأسیسات جدید در آنها، امکان بازدید و مطالعه و

۱- قهستان از ایالات مهم ایران در قرون نخستین اسلامی به شمار میرفت که بخش اصلی آن استان خراسان جنوبی و شهرهایی از استان‌های خراسان رضوی، یزد و اصفهان کنونی را تشکیل می‌داد. اگرچه قهستان در این زمان به اقتصادش شهره نبوده، اما بررسی‌ها نشان می‌دهد که این ایالت از موقعیت مناسبی در این زمینه برخوردار بوده است که منابع به صورت پراکنده به آن پرداخته‌اند (اصطخری، ۱۳۷۱: ۱۵۴؛ ابن‌حوقل، ۱۳۶۶: ۱۸۰؛ جیهانی، ۱۳۶۸: ۱۷۰؛ مجهول المؤلف، ۱۳۵۲: ۲۳۴؛ حموی بغدادی، ۱۳۶۲: ۱۵۴ و ابن‌فقیه همدانی، ۱۳۴۹: ۹۸).

بررسی کامل فضاها و ترسیم پلان آنها وجود نداشت^۱. این موضوع در کنار وسعت بسیار زیاد منطقه سبب گردید تا در پژوهش حاضر تنها تعداد ۱۳ نمونه از حمام‌های تاریخی که در پنج شهرستان این استان پراکنده شده انتخاب و مورد مطالعه قرار گیرد. مهمترین معیارهای انتخاب نمونه‌های مطالعاتی، سلامت نسبی بنا، دارا بودن عناصر و اجزای کامل معماری و کمترین میزان آسیب وارده بوده است. در ادامه به معرفی مختصر آنها پرداخته شده است (شکل ۲).

شکل ۲- موقعیت حمام‌های مورد مطالعه در محدوده مطالعاتی (نگارندگان: ۱۳۹۹)

- حمام خور

این بنا در روستای خور از توابع شهرستان خوسف قرار گرفته و با توجه به کتیبه سنگ‌نوشته آن در دوره صفویه ساخته شده است. مساحت بنا ۲۴۰ متر مربع بوده و فضاهای مختلف آن شامل ورودی، سربینه^۲، گرم‌خانه^۳، میان‌در^۴، چال حوض^۵، راهرو، نوره‌کش‌خانه^۶، آبریزگاه^۷، تون و گلخن^۸ و انبار خاکستر می‌باشد. حمام دارای تزیینات آجرکاری خفته - راسته در ورودی و کتیبه‌ای سنگی است (صدیقیان، ۱۳۹۳: ج ۲، ص ۱۱۳۸).

- حمام سیوجان

حمام تاریخی سیوجان متعلق به دوره صفوی و در روستای سیوجان شهرستان خوسف قرار دارد. بنا ۴۴۰ متر مربع مساحت دارد و فضاهای اصلی آن شامل این موارد است: ورودی، هشتی، سربینه، گرم‌خانه، میان‌در، راهرو، نوره‌کش‌خانه، آبریزگاه، تون و گلخن. حمام سیوجان تزیینات آهک‌بری با طرح‌های اسلیمی و گل و گیاه دارد که مقدار کمی از آن به خصوص در قسمت سربینه قابل مشاهده است (صدیقیان، ۱۳۹۳: ج ۲، ص ۱۳۸۰).

۱- به عنوان مثال حمام گیت شهرستان درمیان بیشتر بخش‌های آن تخریب شده و نمی‌توان شناخت کاملی از فضاهای ورودی آن به‌دست آورد (نگارندگان: ۱۳۹۹).

۲- محل رخت کن و استراحت و گفتگو در حمام که پس از ورودی و قبل از گرمخانه قرار دارد.

۳- محل اصلی استحمام و جای مشتمال که خزینه از ملحقات آن است.

۴- فضای بین بینه و گرمخانه حمام که آن دو را از هم جدا میکند و از تبادل حرارت جلوگیری می‌کند.

۵- حوضی بزرگ و نسبتاً عمیق از آب سرد برای آب تنی و شنا در حمام.

۶- جای نوره کشیدن. (پستویی در حمام‌های عمومی قدیم که ظرف محتوی نوره یعنی مخلوط آهک و زرنیخ آب کرده در آنجا می‌نهادند و مردم برای نوره کشیدن و ستردن موهای زاید بدن بدانجا می‌شدند).

۷- سرویس بهداشتی حمام که عموماً در میان‌در قرار دارد.

۸- مکانی در حمام که کوره در آنجا قرار دارد و انبار هیزم و سوخت کوره حمام هست.

- حمام بصیران

این بنا در روستای بصیران شهرستان خوسف واقع شده و مربوط به دوره قاجاریه است. بنا ۱۵۰ متر مربع مساحت دارد و فضاهای اصلی آن شامل: ورودی، سربینه، گرمخانه، میان‌در، راهرو، تون و گلخن است (صدیقیان، ۱۳۹۳: ج ۱، ص ۲۲۱).

- حمام سرایان

مطابق با کتیبه سنگی موجود در بنا، حمام تاریخی سرایان متعلق به دوره صفوی است. بنا به مساحت ۲۲۰۰ متر مربع در بافت تاریخی شهر سرایان واقع است. حمام به صورت دو قلو و در دو بخش مردانه و زنانه ساخته شده است. فضاهای حمام شامل: سربینه، گرمخانه، چال حوض، میان‌در، راهرو، نوره‌کش‌خانه، آبریزگاه، تون و گلخن است (محمودی‌نسب، ۱۳۹۵: ۱۵۹).

- حمام جهانیار

حمام تاریخی جهانیار متعلق به دوره صفوی و در شهر تاریخی تون شهرستان فردوس واقع است. بنا ۷۰۰ متر مربع بوده و فضاهای آن شامل: سربینه، گرمخانه، چال حوض، میان‌در، راهرو، نوره‌کش‌خانه، آبریزگاه، تون و گلخن است.

- حمام خیزور

از دیگر حمام‌های بنا شده در دوره صفوی، حمام تاریخی خیزور در شهر فردوس است. بنا با ۸۰۰ متر مربع مساحت به صورت دوقلوی مجزا از هم ساخته شده است. فضاهای حمام شامل: سربینه، گرمخانه، چال حوض، میان‌در، راهرو، نوره‌کش‌خانه، آبریزگاه، تون و گلخن می‌باشد. تزئینات موجود در حمام مشتمل بر آجرکاری‌های خفته و راسته و آهک‌بری با اشکال مربع و لوزی است.

- حمام سردشت

از جمله حمام‌های صفوی دیگر شهر تاریخی فردوس، حمام سردشت است. بنا دارای ۲۵۰ متر مربع مساحت بوده و به صورت دوقلو با دو ورودی مجزا ساخته شده است. فضاهای حمام مردانه شامل: سربینه، گرمخانه، چال حوض، میان‌در، راهرو، نوره‌کش‌خانه، آبریزگاه، تون و گلخن می‌باشد. حمام کوچک یا زنانه نیز از فضاهای سربینه، گرمخانه، میان‌در، نوره‌کش‌خانه و خزینه^۱ تشکیل شده است. در این حمام از تزئینات کاربردی استفاده شده است (عنانی، ۱۳۹۱: ۱۸۶).

- حمام بیدسکان

حمام تاریخی روستای بیدسکان متعلق به دوره قاجار بوده و در شهرستان مکانی در حمام که کوره در آنجا قرار دارد و انبار هیزم و سوخت کوره حمام هست. فردوس واقع است. بنا ۲۵۰ مترمربع مساحت دارد و از این بخش‌ها تشکیل شده است: سربینه، گرمخانه، میان‌در، راهرو، نوره‌کش‌خانه، آبریزگاه و تون.

- حمام فورگ

متعلق به دوره قاجار بوده و در روستای تاریخی فورگ شهرستان درمیان واقع است. بنا با ۲۰۰ متر مربع مساحت شامل این بخش‌ها است: سربینه، گرمخانه، میان‌در، راهرو، نوره‌کش‌خانه، آبریزگاه و تون (دانا، ۱۳۹۴: ۲۱۴).

- حمام درمیان

در روستای درمیان از توابع شهرستان درمیان واقع و متعلق به دوره قاجاریه است. حمام مذکور ۱۵۰ مترمربع مساحت و فضاهای اصلی آن شامل سربینه، گرمخانه، میان‌در، نوره‌کش‌خانه، آبریزگاه و تون است (دانا، ۱۳۹۴: ۲۸۵).

- حمام سیدان

در روستای سیدان از توابع شهرستان درمیان واقع و متعلق به دوره قاجاریه است. این بنا ۲۷۰ متر مربع مساحت دارد و شامل این فضاها است: ورودی، سربینه، گرمخانه، میان‌در، راهرو، آبریزگاه و تون (صدیقیان، ۱۳۹۴: ۱۰۱۷).

۱- در حمام، اتاقی کوچک برای شستشو، در کنار گرمخانه و بر روی گلخن، که در آن تا نیمه آب می‌ریزند. در برخی حمام‌ها علاوه بر خزینه آب گرم، خزینه آب ولرم و سرد هم وجود دارد.

– حمام چهار درخت

حمام تاریخی چهار درخت یا حمام سرآب میان‌دهو در محله چهار درخت شهر بیرجند واقع و متعلق به دوره قاجاریه است. این بنا ۷۰۰ مترمربع وسعت دارد و فضاهای آن شامل: سربینه، گرم‌خانه، میان‌در، راهرو، نوره‌کش‌خانه، آبریزگاه، تون و انبار خاکستر است.

۶- تحلیل یافته‌های پژوهش

در پژوهش حاضر ۱۳ بنای تاریخی از دوره صفویه و قاجاریه انتخاب شده که در سه محور معماری، تأسیسات و تزئینات وابسته به بنا، مورد مطالعه قرار گرفته‌اند که به شرح زیر است:

معماری: معماری حمام‌های انتخاب شده از سه منظر ریخت‌شناسی فضایی، دسته بندی فضاها و مصالح ساخت، مورد بررسی قرار گرفته‌اند:

الف- ریخت‌شناسی فضایی: حمام‌های مطالعه شده از منظر ریخت‌شناسی فضایی دارای یک الگوی تقریباً مشابه هم هستند. تمامی این ابنیه به صورت درون‌گرایی ساخته شده و فضاهای داخلی آنها تنها از طریق یک راهروی غیر موازی یا پله‌دار و درگاه ورودی، به بیرون بنا ارتباط دارند. این ابنیه از جنبه دیگر نیز کاملاً مشابه هم بوده و آن هم جهت یا رون ساخت بنا است. همان‌گونه که در جدول یک نیز مشخص شده، تمامی این ابنیه عمدتاً در جهتی ساخته شده‌اند که بافت کلی شهر یا روستا در آن جهت بوده و از الگوی ثابتی در هر دوره استفاده نکرده‌اند. برای نمونه دو حمام صفوی خور و سیوجان شهرستان خوسف در دو جهت شرقی - غربی و شمالی - جنوبی ساخته شده‌اند. اما از یک جنبه حمام‌های دوره صفوی و قاجاریه منطقه مطالعه شده تفاوت دارند و آن هم وجود ساختار دو قلو در برخی حمام‌های صفوی و عدم وجود آن در حمام‌های دوره قاجاریه منطقه مورد مطالعه است. این در حالی است که حمام‌های دوره قاجاریه منطقه از یک طرف تأخر زمانی بیشتری داشته و از طرف دیگر در شهرهای معتبر آن دوره مانند بیرجند نیز شناسایی شده‌اند؛ اما چرایی این امر که حمام‌های این دوره منطقه فاقد ساختار دو قلو بوده‌اند، مشخص نشده است. شاید یکی از دلایل این امر توجه بیشتر به مبانی و احکام فقهی شیعه در دوره صفویه بوده که باعث شده توجه بیشتری به ساخت حمام‌های دو قلو شود (افروغ، ۱۳۸۸: ۹۷). همین تفاوت را از جنبه دیگر در وسعت ابنیه دو دوره منطقه نیز می‌توان ملاحظه کرد. حمام‌های خراسان جنوبی عموماً مساحتی بین ۲۵۰ تا ۷۰۰ مترمربع دارند. در این میان حمام‌های صفوی منطقه مورد مطالعه عموماً مساحتی بیشتر از ۴۰۰ مترمربع دارند اما حمام‌های قاجاری عمدتاً مساحتی کمتر از ۲۵۰ متر مربع دارند که نشان می‌دهد میانگین وسعت حمام‌های صفوی از قاجار بیشتر است (جدول ۲ و شکل ۳-۴).

جدول ۱- مشخصات گونه‌شناسی حمام‌های مورد مطالعه (نگارندگان: ۱۳۹۹)

نام حمام	قدمت	موقعیت استقرار	شهرستان	جهت محور	کالبد
خور	صفوی	روستایی	خوسف	شرقی - غربی	منفرد
سیوجان	صفوی	روستایی	خوسف	شمالی - جنوبی	منفرد
بصیران	قاجاری	روستایی	خوسف	شرقی - غربی	منفرد
سرایان	صفوی	روستایی	سرایان	شرقی - غربی	دوقلو
جهانپار	صفوی	شهری	فردوس	شرقی - غربی	منفرد
خیزور	صفوی	شهری	فردوس	شمال غربی جنوب شرقی	دوقلو
سردشت	صفوی	شهری	فردوس	شمالی - جنوبی	دوقلو
کوشک	صفوی	شهری	فردوس	شمال شرقی جنوب غربی	منفرد
بیدسکان	قاجاری	روستایی	فردوس	شمالی - جنوبی	منفرد
فورگ	قاجاری	روستایی	درمیان	شرقی - غربی	منفرد
درمیان	قاجاری	روستایی	درمیان	شمالی - جنوبی	منفرد
سیدان	قاجاری	روستایی	درمیان	شرقی - غربی	منفرد
چهاردرخت	قاجاری	شهری	بیرجند	شمالی - جنوبی	منفرد

ب- دسته‌بندی فضاها: در این بخش فضاهای حمام‌های مورد مطالعه از نظر نوع فضا (اصلی، ارتباطی، خدماتی) و مجموع تعداد فضاها بررسی شده‌اند. عناصر محدود کننده فضاها، سکوها، پله‌ها، حوض‌ها و... از مهم‌ترین عناصر مورد توجه بوده‌اند. شیوه استقرار فضاهای گرم و سرد و فرم هندسی فضاها در حمام‌های ایران از بدو پیدایش تاکنون تغییر خاصی نکرده است. برای حمام

بجز موارد تأثیر اقلیم و منطقه، موارد دیگری هم‌چون مساحت زیربنای آن و ابعاد فضاها، کاربرد فضای هشتی، بینه، گرمخانه، فضاهای خدماتی و ارتباطی نیز اهمیت دارد (تهرانی، ۱۳۹۲: ۳۴).

در این بخش و در ارتباط با رعایت سلسله مراتب فضایی (بینه، میان‌در، گرمخانه) نظم فضایی و سیرکولاسیون حمام‌های دوران صفوی و قاجار مطالعه شده، اشتراکات بسیاری شناسایی شد. اما براساس جدول دو، حمام‌های صفوی دارای فضاهای کامل‌تری نسبت به نمونه‌های دوره قاجار هستند. به‌طور کلی حمام‌های صفوی ۹ و حمام‌های قاجاری ۶ فضای اصلی یا خدماتی دارند. به‌عنوان نمونه فضای هشتی در بیشتر حمام‌های صفوی مشاهده می‌گردد اما بناهای قاجاری مطالعه شده فاقد این فضا هستند. براساس پژوهش‌های صورت گرفته چنین به نظر می‌رسد که این فضا یک عنصر معماری شاخص دوره صفوی بوده است (طیسی، ۱۳۹۴: ۶۹). از جنبه دیگر و در ارتباط با فضاهای ارتباطی چنین مشخص شده است که مسیر دسترسی به فضاهای داخلی در حمام‌های دوره صفوی مانند حمام سرایان، خیزور، سردشت، جهانپار بیشتر پیچ‌درپیچ است درحالی که در حمام‌های دوره قاجاریه مانند بیدسکان، فورگ، چهار درخت و درمیان فضاها ساده‌تر است. مورد دیگر آن است که تمایز بین فضاها و اجزای پاک و نجس در حمام‌های دوره صفوی یک اصل مهم مذهبی بوده (طیسی، ۱۳۸۶: ۵۲ و افروغ، ۱۳۸۸: ۹۷) که در حمام‌های صفوی مورد بررسی این منطقه نیز دیده می‌شود. اما یک وجه اشتراک در بررسی فضاهای اصلی حمام‌های صفوی و قاجار در منطقه مورد مطالعه دیده می‌شود که آن وسعت بزرگ‌تر گرمخانه حمام‌ها نسبت به بینه یا سربینه آنها است. بر همین اساس میانگین مساحت سربینه در حمام‌های صفوی حدود ۱۰۲ و حمام‌های قاجاری ۵۷ متر مربع است؛ این در حالی است که میانگین مساحت گرمخانه‌های صفوی در حمام‌های مطالعه شده حدود ۱۹۰ و حمام‌های قاجاری حدود ۷۷ متر مربع است. بر همین اساس فضای گرمخانه‌های صفوی حدود ۸۶ درصد و فضای گرمخانه‌های قاجاری حدود ۳۵ درصد از سربینه‌های مطالعه شده بزرگ‌تر هستند. این امر که چرا در اقلیم گرم و خشک این استان عموماً فضای گرمخانه از سربینه بزرگ‌تر است مشخص

جدول ۲- مشخصات نمونه‌ها از نظر تعداد فضاها (نگارندگان: ۱۳۹۹)

مجموع تعداد فضاها	فضاهای ارتباطی					فضاهای اصلی				نام حمام
	تاون	خلوت و شاه نشین	آبریزگاه	میان‌در	هشتی	خزینه	چال حوض	گرمخانه	بینه	
۸	*	*	*	*	*	*	*	*	*	خور
۸	*	*	*	*	*	*	*	*	*	سیوجان
۶	*	*	*	*	*	*	*	*	*	بصیران
۹	*	*	*	*	*	*	*	*	*	سرایان
۹	*	*	*	*	*	*	*	*	*	جهانپار
۸	*	*	*	*	*	*	*	*	*	خیزور
۹	*	*	*	*	*	*	*	*	*	سردشت
۹	*	*	*	*	*	*	*	*	*	کوشک
۷	*	*	*	*	*	*	*	*	*	بیدسکان
۶	*	*	*	*	*	*	*	*	*	فورگ
۶	*	*	*	*	*	*	*	*	*	درمیان
۷	*	*	*	*	*	*	*	*	*	سیدان
۷	*	*	*	*	*	*	*	*	*	چهاردرخت

ج- مصالح ساخت: به‌طور کلی در حمام‌های ایران، اساس پوشش فضاهای اصلی بینه و گرمخانه بر توپزه‌های باربر استوار است و پوشش بین توپزه‌ها عموماً کلمبو و کاربردی است. ارتفاع پوشش بینه عموماً بیشتر از گرمخانه می‌باشد. در حمام‌های خراسان جنوبی و نمونه‌های مورد بررسی نیز چفدهای به کار رفته در حمام‌ها عموماً تیزه‌دار هستند. مصالح به کار رفته در نمونه‌های بررسی شده همگی بوم‌آورد مانند آجر، سنگ، ساروج، آهک، گچ هستند.

د) تزئینات: از آنجا که تزئینات معماری نیز در ادراک فضا، تأثیری غیر قابل انکار دارد و نیز خود بخشی از کالبد معماری به شمار می‌رود لذا مطالعه آنها در بررسی‌های کالبدی ضروری به نظر می‌رسد. بدین اعتبار، نقوش تزئینات و فنون اجرایی آنها در نمونه‌های انتخاب شده مورد بررسی قرار گرفت. به‌طور کلی حمام‌های مورد مطالعه در استان خراسان جنوبی دارای تزئینات معماری مورد توجه نیستند. از میان حمام‌های قاجاری مورد بررسی همگی فاقد تزئینات معماری بوده اما حمام‌های دوره صفوی

بعضاً دارای تزیینات آجرکاری خفته و راسته، کاربردی یا تزیینات آهک‌بری با طرح‌های اسلیمی گل و گیاه هستند که در برخی حمام‌ها هم‌چون سیوجان و خیزور مشاهده می‌گردد (شکل ۵).

۵) تأسیسات: از آنجایی که سیستم تأسیساتی مرتبط با آب در برخی از حمام‌ها تا حدودی دستخوش تغییراتی بوده است با قطعیت نمی‌توان در مورد همه این‌ها سخن گفت؛ اما با توجه به بررسی انجام شده چنین به نظر می‌رسد که تأمین آب اکثر نمونه‌ها از طریق چاه و قنات بوده است که با ایجاد حوضچه‌ها و کانال‌هایی انتقال آب به خزینه‌ها انجام می‌گرفته است. حوضچه‌ها اکثراً در کنار چاه و با در نظر گرفتن شیب و اختلاف ارتفاع جهت تأمین فشار لازم در انتقال آب به خزینه‌ها احداث می‌شده است. در تمامی نمونه‌ها حمام در عمق زمین با چند پله به جهت دلایل سازه‌ای، حرارتی و سوار شدن بهتر آب بر حمام قرار گرفته‌اند. هم‌چنین در تمامی حمام‌ها به منظور گرم کردن کف حمام از کانال‌های گریه‌رو^۱ در زیر کف گرمخانه استفاده می‌شده است. حمام‌ها عموماً از طریق روزن‌هایی معروف به هورنو در پوشش سقف فضاها و با کمک شیشه‌های جامخانه^۲ تهویه و نور می‌گرفته‌اند (جدول ۳).

جدول ۳- نتیجه کلی حاصل از بررسی نمونه (نگارندگان)

وجه تمایز		وجه اشتراک	وجوه بررسی شده	
حمام قاجار	حمام صفوی			
-	-	پیروی جهت اصلی حمام از رون شهر	جهت محور	معماری
-	وجود چال حوض	شباهت کلی در تعداد و کاربری فضاها	فضاهای حمام	
فضای دسترسی ساده	فضای دسترسی پیچیده	فضاها	مساحت کل حمام	
	تمایز فضای نجس و پاک			
ساخت حمام کوچک	ساخت حمام بزرگ		نسبت مساحت بینه و گرمخانه	سازه
-	-	نسبت بینه به متوسط	مواد و مصالح	
-	-	مصالح بوم آورد، آجر، سنگ، ساروج	تزیینات	
-	آجرکاری، کاربردی و کتیبه سنگی		تأمین حرارت	تأسیسات
-	-	گرم کردن کف حمام از طریق گریه‌رو	تأمین نور	
-	-	هورنور و گلجام‌های روی پوشش سقف	منابع تأمین آب	
-	-	حفر چاه و قنات		

۷- نتیجه گیری

نظر به اینکه حمام‌های تاریخی این منطقه عمدتاً مربوط به دو دوره صفوی و قاجار هستند تصمیم گرفته شد این‌ها در دو دوره از لحاظ ساختارهای مختلف فضایی و تزیینات وابسته به آنها بررسی و مقایسه شوند تا بتوان الگوی مناسبی در زمینه حمام‌های این دو دوره ارائه کرد. در نتیجه ۱۳ حمام تاریخی که اطلاعات کامل‌تری از آنها در دست بود انتخاب شده و به بررسی اجزا و ویژگی‌های هر یک از آنها پرداخته شد. در نتیجه این مطالعات چنین مشخص گردید که حمام‌های صفوی و قاجار منطقه از چند جنبه ویژگی‌های مشترک و یکسانی دارند که شامل این موارد است: استفاده از مصالح بومی یکسان، پیروی جهت ساخت بنا از رون غالب در شهر یا روستا و وجود فضاهای اصلی مانند بینه و گرم‌خانه. اما از جنبه‌های دیگر تفاوت و تمایزات چشم‌گیری در حمام‌های این دو دوره شناسایی شد که به عنوان نمونه می‌توان به این موارد اشاره کرد: ساخت حمام‌های بزرگ‌تر در دوره صفوی، داشتن حمام‌های دو قلو در دوره صفوی، داشتن فضاهایی هم‌چون چال حوض در دوره صفوی، برخورداری از تعداد فضاهای بیشتر با کاربری‌های متفاوت در دوره صفوی، استفاده بیشتر از تزیینات وابسته به بنا در دوره صفوی. با توجه به این موارد چنین مشخص

۱- مجرای هوا در زیر کف برای دفع رطوبت مجرابی که هوای گرم و دود تون را از زیر کف حمام عبور می‌دهد و کف و هوای حمام را گرم می‌کند.

۲- شیشه‌های رنگین در روزن سقف و دیوار.

می‌شود که حمام‌های دوره قاجاریه منطقه با وجود تأخر زمانی بیشتر به نسبت دوره صفویه کوچک‌تر، ساده‌تر و با فضاهای کمتر ساخته شده‌اند.

منابع

۱. ابن حوقل، محمد بن حوقل (۱۳۶۶). *صورة الارض*، ترجمه و توضیح جعفر شعر، ج ۲. تهران: امیرکبیر.
۲. ابن خردادبه، ابوالقاسم عبیدالله بن عبدالله (۱۳۷۱). *مسالك و الممالک*، ترجمه و تعلیق حسین قره چانلو. تهران: بینا.
۳. ابن رسته اصفهانی، احمد ابن عمر (۱۳۷۱). *العلاق النفیسه*، ترجمه حسین قره چانلو. تهران: امیرکبیر.
۴. ابن فقیه همدانی، ابوبکر احمد (۱۳۴۹). *مختصر البلدان*، ترجمه علی مسعودی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
۵. استانداری خراسان جنوبی (۱۳۹۵). *سالنامه آماری استان خراسان جنوبی*. بیرجند: معاونت برنامه ریزی، دفتر آمار و اطلاعات.
۶. اصطخری، ابراهیم بن محمد (۱۳۷۱). *مسالك الممالک*، به اهتمام ایرج افشار. تهران: علمی و فرهنگی.
۷. افروغ، محمد (۱۳۸۸). *ویژگی‌های حمام‌های ایران در دوره صفوی*، مجله کتاب ماه هنر، ش ۱۳۰، صص ۹۴-۱۰۱.
۸. امیرحاجلو، سعید (۱۳۸۷). "بررسی باستان شناختی حمام‌های شهر اصفهان و عوامل اثرگذار بر معماری آنها از دوره صفوی تا قاجار"، پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس.
۹. بلندیان، محمد مهدی (۱۳۹۳). "باززنده‌سازی حمام قجر قزوین و ایجاد فضایی فرهنگی - ورزشی با رویکرد معماری سازگار در جوار بناهای تاریخی"، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، مرمت ابنیه، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز.
۱۰. تاجریزی؛ الهام و آرزومندان، راضیه (۱۳۹۰). "ویژگی‌های اقلیمی خراسان جنوبی و بهره‌گیری از انرژی‌های تجدید پذیر در معماری همساز با اقلیم". *مطالعات فرهنگی - اجتماعی خراسان*، سال ششم، ش ۱، ۷۳-۵۲.
۱۱. تبریزی راینی (۱۳۸۹). "طرح مرمت و ساماندهی حمام تاریخی محله درویش (استان تهران - شهرستان دماوند)"، پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز.
۱۲. تهرانی؛ فرهاد، پورفتح اله، مائد و قاسمی، زهرا (۱۳۹۲). "بررسی تطبیقی نحوه آفرینش فضاهای معماری در آثار نگارگری حمام". *نگره*، دوره ۸، ش ۲۶: ۷۱-۶۰.
۱۳. جیهانی، ابوالقاسم بن احمد (۱۳۶۸). *اشکال العالم*، ترجمه علی بن عبدالسلام کاتب، با مقدمه و تعلیقات فیروز منصوری. تهران: شرکت به نشر.
۱۴. حموی، یاقوت (۱۳۶۲). *گزیده مشترک یاقوت*، ترجمه محمد پروین گنابادی. تهران: کتابخانه ابن سینا.
۱۵. دانا، محسن (۱۳۹۴). *گزارش بررسی و شناسایی آثار باستانی بخش مرکزی شهرستان درمیان، آرشو اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان خراسان جنوبی*، منتشر نشده.
۱۶. دهخدا، علی اکبر (۱۳۴۴). *لغت‌نامه دهخدا*، به کوشش زیر نظر دکتر محمد معین. تهران: دانشگاه تهران. ذیل واژه ق.
۱۷. رضایی؛ جمال و رفیعی، محمود (۱۳۸۱). *بیرجندنامه*. تهران: هیرمند.
۱۸. زنگوئی، مهدی (۱۳۸۸). *قهبستان (خراسان جنوبی)*. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
۱۹. شاطری؛ مفید و مال اندوز، طاهره (۱۳۹۸). *بینش مذهبی و پدیده‌های جغرافیایی؛ حسینه‌ها و تکاپای مذهبی استان خراسان جنوبی*. بیرجند: چهاردرخت.
۲۰. شاطری؛ مفید، نجاتی، بهناز و رفیعی، مهدی (۱۳۹۴). *درمیان نامه با اشارتی به فورگ*. بیرجند: چهاردرخت.
۲۱. صدیقیان، حسین (۱۳۹۳). *گزارش بررسی و شناسایی آثار تاریخی شهرستان خوسف، آرشو اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان خراسان جنوبی*، منتشر نشده.
۲۲. صدیقیان، حسین (۱۳۹۴). *گزارش بررسی و شناسایی آثار تاریخی بخش‌های گزیک و قهبستان شهرستان درمیان*، ج ۲، آرشو اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان خراسان جنوبی، منتشر نشده.
۲۳. طبسی، محسن (۱۳۸۶). "بازشناسی ویژگی‌های کالبدی گرمابه‌های ایران در دوره صفوی". *هنرهای زیبا*، ش ۲۹: ۵۸-۴۹.
۲۴. طبسی، محسن (۱۳۹۰). *آشنایی با گرمابه‌های ایران*، مشهد، نشر سخن گستر.
۲۵. طبسی، محسن (۱۳۹۴). "بازشناسی تأثیر اقلیم بر ساختار پوشش حمام‌های صفوی". *فقه و تاریخ تمدن*، ش ۴۸: ۸۶-۶۵.
۲۶. طبسی، محسن و موسوی، سپیده (۱۳۹۸). *مطالعه تاریخی و تحلیل کالبدی حمام‌های مشهد*، تهران، نشر گفت‌مان شهر.
۲۷. عزیزی، سهیلا (۱۳۹۳). "طرح مرمت و احیاء حمام اتحادیه ارومیه با رویکرد حمام سنتی دامادی (مرسوم در ارومیه)"، پایان‌نامه کارشناسی ارشد مرمت ابنیه، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد یزد.

۲۸. عنانی، بهرام (۱۳۹۱). گزارش بررسی باستان‌شناسی آثار تاریخی شهرستان فردوس، آرشیو اداره کل میراث فرهنگی استان خراسان جنوبی، منتشر نشده.
۲۹. قربانی جویباری؛ کلثوم و عزیزاده بیرجندی، زهرا (۱۳۹۳). بیرجند در سفرنامه‌ها. تهران: فکر بکر
۳۰. قهرمانی‌تولایی، امین و داورپناه، احسان (۱۳۹۸). سوابق تاریخی حمام‌ها و نگاهی به ریخت‌شناسی حمام حسن‌خان کرمانشاه، کرمانشاه، نشر ملائک.
۳۱. کامبخش‌فرد، سیف‌الله، ۱۳۸۶، کاوش‌ها و پژوهش‌های باستان‌شناسی و احیاء معماری معبد آناهیتای کنگاور و تاق‌گرا، جلد اول: یادمان‌ها و باورهای اساطیری فراموش شده، تهران، سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری.
۳۲. کزازی، سیده ماندان (۱۳۹۳). گرمابه‌های قاجاری تهران، تهران، نشر یار دانش.
۳۳. مجهول المؤلف (۱۳۵۲). تاریخ سیستان، مصحح ملک الشعراء بهار، تهران: خاور.
۳۴. محمودوند، صدف (۱۳۹۳). حمام حاج آقا تراب نهبوند: از خزینه تا گنجینه، تهران، نشر ما.
۳۵. محمودی‌نسب، علی‌اصغر (۱۳۹۵). بافت تاریخی سرایان با تکیه بر اقلیم گرم و خشک منطقه، تهران، نشر سمیرا.
۳۶. مطلبی، زهره (۱۳۹۲). "مطالعه و ارائه‌ی طرح مرمت و بازسازی کاشی‌های ازاره حمام شاه اصفهان در راستای اهداف باززنده‌سازی حمام"، پایان‌نامه کارشناسی ارشد مرمت ابنیه تاریخی، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان.
۳۷. نجفی، محبوبه (۱۳۹۰). "بررسی قابلیت‌های گرافیکی نقوش حمام وکیل شیراز". پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده هنر، دانشگاه شاهد.
۳۸. نظرمحمدنرگسی، زهرا (۱۳۸۴). گرمابه: نگاهی به حمام‌های قدیمی ایران از دوره باستان تاکنون، تهران، نشر آوینا.
۳۹. نیکوییان‌صرمی، ابوالفضل (۱۳۹۶). حمام‌های تاریخی ساری، ساری، نشر رسانش نوین.
۴۰. وزیری، وحید و تقی‌زاده‌هیر، مهسا (۱۳۹۷). حمام‌های تاریخی اردبیل، اردبیل، انتشارات جهاد دانشگاهی اردبیل.
۴۱. ویتکمب، دونالد، ۱۳۷۶، باستان‌شناسی اسلامی در شوش، از مجموعه شوش و جنوب غرب ایران: تاریخ و باستان‌شناسی، زیر نظر ژان پرو و ژنوو دلفوس، ترجمه هایدی اقبال، تهران، مرکز نشر دانشگاهی و انجمن ایران‌شناسی فرانسه در ایران.
42. Kiani, M.Y. (1984). The Islamic City of Gurgan, Archäologische Mitteilungen aus Iran 11, Berlin.
43. Whitehouse, David (1972). "Excavation at Siraf: Fifth Interim Report", IRAN, Vol X, 74-76.
44. Wilkinson, Charles, K., (1986). Nishapur: Some early Islamic Buildings and their decoration, New York, The Metropolitan Museum of art.